

דעה קניית מה חסרת, דעה חסרת מה קניית

ויקרא רבה א ו

ר' תנחומא פתח: "יש זהב ופנינים וכלי יקר שפתי דעת" (משלי כ טו) - בנוהג שבעולם, אדם יש לו זהב וכסף, אבנים טובות ומרגליות וכל חמדה שבעולם, ודעת אין בו, מה הניח יש לו? במשל אומרים: דעה קניית מה חסרת, דעה חסרת מה קניית?¹

ויקרא רבה א ה

ר' יהושע מסכנין בשם ר' לוי פתח: "כי טוב אמר לך עלה הנה, מהשפילך לפני נדיב אשר ראו עיניך" (משלי כה, ז). ר' עקיבא משנה אותה בשם ר' שמעון בן עזאי: רחק ממקומך שנים ושלשה מקומות ושב. רד שיאמרו לך עלה ואל תעלה שיאמרו לך רד. מוטב שיאמרו לך: עלה עלה! ואל יאמרו לך: רד רד! וכן היה הלל אומר: השפילתי היא הגבהתי, הגבהתי היא השפילתי ...²

אתה מוצא, בשעה שנגלה הקב"ה למשה מתוך הסנה, היה מסתיר פניו ממנו שנאמר: "ויסתתר משה פניו". א"ל הקב"ה: "ועתה לכה ואשלחך אל פרעה". א"ר אלעזר: "לכה" – ודאי, ה"א בסוף התיבה, לומר, שאם אין אתה גואלם אין אחר גואלם. בים, עמד לו מן הצד. אמר לו הקב"ה: "ואתה הרם את מטך ונטה את ירך על הים ובקעהו" לומר, שאם אין אתה בוקעו אין אחר בוקעו. בסיני עמד לו מן הצד. אמר לו: "עלה אל ה' אתה ואהרון" – לומר, שאם אין אתה עולה אין אחר עולה. באהל מועד עמד לו מן הצד. א"ל הקב"ה: עד מתי אתה משפיל עצמך אין השעה מצפה אלא לך! תדע לך שהוא כן, שמכולן לא קרא הדיבור אלא למשה: "ויקרא אל משה".³

ויקרא רבה א טו

מכאן אמרו: כל תלמיד חכם שאין בו דעת נבלה טובה הימנו. תדע לך שכן, צא ולמד ממשה, אבי החכמה, אבי הנביאים, שהוציא ישראל ממצרים ועל ידו נעשו כמה נסים במצרים ... ועלה לשמי מרום והוריד תורה מן השמים, ונתעסק במלאכת המשכן, ולא נכנס לפני לפנים עד שקרא לו, שנאמר "ויקרא אל משה".⁴

אוצר המדרשים (אייזנשטיין) עמוד עח

גדולה דרך ארץ שהיא שקולה כנגד כל התורה. כדדרש בר קפרא: איזוהו היא פרשה קטנה שכל גופי התורה תלוין בה? הוי אומר זו דרך ארץ, שנאמר: "בכל דרכיך דעהו" (משלי ג ו). גדולה דרך ארץ שהיא שקולה כנגד כל התורה.⁵

נדרים דף מא עמוד א

"ועבדת את אויבך ... בחוסר כל" (דברים כח מח)⁶ – אמר ר' אמי אמר רב: בלא נר ובלא שולחן. רב חסדא אמר: בלא אישה. רב ששת אמר: בלא שמש. רב נחמן אמר: בלא דעה. תנא: בלא מלח ובלא רבב. אמר אביי: נקטינן:

¹ על איזו "דעת" מדובר? מה היא בדיוק הדעה הזו שאם יש לך אותה, יש לך הכל ואם אין לך, אין לך כלום. למה בדיוק הכוונה?
² כאן נראה שהדעת הנדרשת מהאדם היא חשבון פשוט שהעולם הוא גלגל חוזר שאפשר לעלות בו אבל גם לרדת. ראה שבת קנא ע"ב: "תניא, רבי אלעזר הקפר אומר: לעולם יבקש אדם רחמים על מדה זו, שאם הוא לא בא - בא בנו, ואם בנו לא בא - בן בנו בא, שנאמר: "כי בגלל הדבר הזה", תנא דבי רבי ישמעאל: גלגל הוא שחוזר בעולם". טוב, אך מה הקשר לפרשתנו?
³ כאן משמע שה"דעת" היא למנהיגים דווקא. התבונה הפוליטית שבוודאי במנהיגות ושררה "גלגל חוזר הוא בעולם" ושום שליחות ציבורית איננה חזקה של משהו, גדול ונכבד ככל שיהיה. משה הוא בית אב לכולם. הסירוב הראשון לקבלת השליחות בסנה לא היה חד פעמי, הוא סירוב מתמשך והולך. עד כאן מה שהתבקשתי לעשות ובשביל זה נבחרתי להנהיג, ומי אומר שגם הלאה? ולסיכום דברינו עד כאן ראה תנחומא (בובר) סימן ב בפרשתנו שהביא את המדרשים שהבאנו עד כאן בתמצית ובהקשר ברור למשה: "כי טוב אמר לך עלה הנה מהשפילך לפני נדיב אשר ראו עיניך". ר' תנחום אומר: רחק ממקומך שנים שלשה מקומות שיאמרו לך עלה, ואל תעלה שלא יאמרו לך רד. ר' תנחומא פתח: "יש זהב ורוב פנינים וכלי יקר שפתי דעת" (משלי כ טו) - מתלא אמר (המשל אומר): דעה חסרת מה קניית, דעה חסרת מה חסרת. אף משה לא עלה עד שקראו הקב"ה - "ויקרא אל משה".
⁴ לכאורה מדרש זה ממשיך את המדרש הקודם, בלשון חריפה יותר ו"בוטה כמדקרות חרב" (משלי יב יח, ראה הפסוק במלואו שם). מי שאין בו דעת, לא רק שאין לו כלום, אלא שהוא פחות מנבילה (המותרת בהנאה)! אך נראה שלא רק הבדלי לשון וסגנון יש כאן. ראה יומא ד ע"ב וכן ויקרא רבה א י שמשניהם משמע שכבר שכנה שכנה באוהל מועד של משה שנעשה לאחר חטא העגל (שמות לג ז). לכאורה משה איננו אלא עובר מאוהל מועד הפרטי לאוהל מועד הציבורי, והכל הוא בעצם המשך למעמד הר סיני ששם כבר נתעלה משה ולשם כבר הוזמן. ואע"פ כן, לקחת כל זאת כנתון מאליו, כולל כל המעשים שכבר עשה משה לפני הקמת המשכן, ולחשוב שאם כך אין צורך לחכות להזמנה להיכנס - זה חוסר דעת שנבילה טובה ממנו. עד כדי כך!
⁵ אז אולי הדעת ("דעהו") היא פשוט דרך ארץ. אותה דרך ארץ שקדמה לתורה (ויקרא רבה ט ג). ראה ברכות סג ע"א: "דרש בר קפרא: איזוהו פרשה קטנה שכל גופי תורה תלוין בה - בכל דרכיך דעהו והוא יישר ארחתך (משלי ג ו). אמר רבא: אפילו לדבר עבירה." (רש"י שם: כגון אליהו בהר הכרמל). ולפיכך שם הרמב"ם את ספר המדע בראש ה"ד החזקה והקדים שם את הלכות דעות להלכות תלמוד תורה (אבל לא להלכות יסודי התורה שהיא האמונה הבסיסית).
⁶ אחד הפסוקים הקשים בתוכחה בפרשת כי תבוא. (אותה תוכחה שחכמינו אמרו עליה דברים קשים, ראה בבא בתרא פח ע"ב).

אין עני אלא בדעה. במערבא אמרי: דדא ביה כולא ביה, דלא דא ביה מה ביה? דא קני מה חסר? דא לא קני מה קני?⁷

סנהדרין צב ע"א

אמר רבי אלעזר: כל אדם שאין בו דעה - אסור לרחם עליו ... כל הנותן פיתו למי שאין בו דעה - יסורין באין עליו ... ואמר רבי אלעזר: כל אדם שאין בו דעה - לסוף גולה.⁸

במדבר רבה יט ג

"זאת חקת התורה" - רבי יצחק פתח: "כל זה נסיתי בחכמה אמרתי אחכמה והיא רחוקה ממני" (קהלת ז כג). כתוב: "ויתן א-להים חכמה לשלמה ... כחול" (מלכים א ה). מהו "כחול"? ... אמר ר' לוי: מה חול גדר לים כך היתה חכמה גדר לשלמה. מתלא אמרין: דעה חסרת מה קנית דעה קנית מה חסרת. "ותרב חכמת שלמה מחכמת כל בני קדם" ... אמר שלמה: על כל אלה עמדתי, ופרשה של פרה אדומה חקרתי ושאלתי ופשפשתי: "אמרתי אחכמה והיא רחוקה ממני".⁹

ברכות לג ע"א

אמר רב אמי: גדולה דעה שנתנה בתחילת ברכה של חול.¹⁰

שמות רבה מא ג

"ויתן אל משה" זהו שכתוב "כי ה' יתן חכמה מפיו דעת ותבונה" (משלי ב ו) - גדולה החכמה וגדולה ממנה הדעת והתבונה. הוי: "כי ה' יתן חכמה", אבל למי שהוא אוהב, "מפיו דעת ותבונה" ... למה הדבר דומה? למלך שהיה לו בן. בא בנו מבית הספר, מצא תמחוי לפני אביו. נטל אביו חתיכה אחת ונתנה לו. מה עשה בנו? אמר לו: איני מבקש אלא מזה שבתוך פיך. מה עשה? נתנו לו. ולמה? על שהיה מחבבו, נתן לו מתוך פיו. הוי: "כי ה' יתן חכמה", וכל מי שהוא מחבבו יותר, "מפיו דעת ותבונה".¹¹

שבת שלום וחודש טוב

מחלקי המים

⁷ מהו "חוסר כל"? מהו העוני המוחלט? - חוסר דעת. "אין עני אלא בדעה - עוני אמיתי הוא עניות הדעת" (שטיינזלץ שם). כאן נראה ש"דעת" הוא במובן של ידע והשכלה (מקצועי?). "ועוד היה רבי אומר גדולה היא מלאכה שכל מי שהוא עוסק במלאכה אין ידו חסרה פרוטה לעולם" (אבות דרבי נתן נוסח ב פרק כא "אהוב את המלאכה", ראה שם כל שבחי העוסק במלאכה).

⁸ פירושים רבים נאמרו על משפטים קשים אלה בגנות מי שאין לו דעת. ראה "עיונים" בגמרא שטיינזלץ שם שהביא כמה מהם. ולפי דברינו מדובר או בחוסר ידע של כללי התנהגות בסיסיים (ויקרא רבה לעיל), או חוסר רצון ללמוד ולהשתלב בחברה האנושית (הגמרא בנדרים לעיל). אדם לא יודע איך להתנהג או לא רוכש השכלה וידע ואח"כ פונה לעזרה לציבור, רחמו עלי! שים לב לדעה השלישית "לסוף גולה" אשר משתלבת היטב עם הגמרא בנדרים "בחוסר כל". ולפי זה, התוכחה בספר דברים איננה עונש כפשוטו. לא הגלות גרמה לעניות, אלא אדרבא, העניות (חוסר הדעת) היא שהביאה לגלות. אגב, הביטוי המלא בגמרא שם הוא דו-צדדי: "אמר רבי אלעזר: כל אדם שיש בו דעה לסוף מתעשר ... ואמר רבי אלעזר: כל אדם שאין בו דעה - אסור לרחם עליו".

⁹ זה המקור השלישי לכותרת שבחרנו (מי שיודע על מקורות נוספים אנא יאיר עיננו). וכאן "דעת" כאן הוא משהו קרוב לחכמה. חוכמה מסוג מסוים. תבלין לחכמה: "בן עזאי אומר: כל שדעתו נוחה מפני חכמתו סימן יפה הוא לו ושאיין דעתו נוחה מפני חכמתו סימן רע הוא לו" (אבות דרבי נתן נוסח א פרק כה). בכל מקרה, מחד גיסא גם מקור זה מהלל ומשבח את הדעת (והחכמה). כל עושרו של שלמה בטל לעומת החכמה והדעת שהיו מנת חלקו. בסופו של דבר היא הייתה הגדר האמיתית ששמרה עליו. ראה שוב ויקרא רבה בהערה 1 לעיל. ומאידך גיסא, גם הדעה והחכמה אינן חזות הכל. "דעה קנית מה חסרת". מה חסרת? חסרת הבנת פרשת פרה אדומה אשר מציבה סייג לחכמה: "אמרתי אחכמה והיא רחוקה ממני". "תכלית הידיעה היא שנדע שלא נדע" (בחינת עולם לר' יהודה הברדסי, יג מה).

¹⁰ הדיון המקורי בגמרא שם הוא היכן לקבוע את ההבדל - ברכת אתה חוננתנו - בתפילה, ובעקבותיו הדיון מדוע נקבעה ברכת אתה חונן בראש הברכות (לאחר שלוש ברכות השבח הראשונות). ראה שם וכן בירושלמי ברכות פרק ה דף ט ע"ב. הנימוק להכרעה הסופית שהבדלה היא בברכת "אתה חונן לאדם דעת", כפי שאנו נוהגים הוא: "אם אין דעה הבדלה מניין?". ובמקום אחר בירושלמי ברכות (פרק ד ח ע"ב) הוא מביא את תמיהת רבי איך אפשר בכלל להשמיט את ברכה זו בשבת ויר"ט: "רבי אמר: תמה אני היאך בטלו חונן הדעת בשבת, אם אין דעה מניין תפילה?" ובספר המנהגות לר' אשר מלוניל ז ע"א הוא כותב: "ואחרי הקדושה תקנו חונן הדעת. כמו שכתוב ומלאה הארץ דעה את ה' ... והוא עיקר האדם כמו שאמרו דדא ביה כלה ביה דלא ביה מה ביה. דעה חסרת מה קנית דעה קנית מה חסרת. השיבנו אבינו לתורתך לקיים כל תורתך ולשוב אליך בתשובה שלמה וזה אי אפשר בלא דעת ובינה". וכל זה נראה מתאים לכל השיטות והדעות שהבאנו לעיל, אך אולי בעיקר למדרש במדבר רבה.

¹¹ אז מה בסוף יש לנו? משה אדון הנביאים, אבי החכמה, שהוציא את ישראל ממצרים ועלה להר סיני, לא נכנס עד שקראו לו. הייתה לו מספיק תבונה ודעה לדעת איך לנהוג. ומאיפה ניתנה למשה דעת זו? מהר סיני! - "ויתן אל משה ככלותו לדבר אתו". ומדעה זו שקיבל מסיני ידע שאין לדון את המשכן בקל וחומר מהר סיני, אלא אדרבא הקל וחומר הוא הפוך: "דרש [משה] באהל מועד ואמר: ומה אם סיני שלא היתה קדושתו אלא לשעת מתן תורה, לא עליתי אלא ברשות, אהל מועד שהוא לדורות היאך יכול אני להיכנס לתוכו אלא אם קורא אותי הקב"ה?" (שמות רבה יט ג). אבל באמת איך זכה משה לאותה הדעת שניתנה לו בהר סיני? האם משום שהקב"ה חיבב אותו, או שהייתה בו הדעת הבסיסית לבקש את הדעת. כמו אותו ילד שחזר מבית הספר. ודאי שאביו מחבב אותו, אבל היה לו גם מספיק שכל ותבונה לבקש ולהבין מעצמו שהחתיכה הטובה ביותר היא זו שבפיו של אביו המלך. "תן לחכם ויחכם עוד", "ולבנונים בינה".